

Володимир Дмитрів

к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Подібно до більшості інших країн з доходом на душу населення, меншим за середній, та слабким державним управлінням Україна потерпає від відносно високого розміру «тіньової економіки». Міністерство економіки України оцінює її розмір у 40% від валового внутрішнього продукту (ВВП) у 2023 році, що є забагато порівняно з розвиненими країнами, але схоже на показники країн із близькими до наших характеристиками якості врядування і доходу на душу населення.

З 2014 року, за даними Мінекономіки, в українській економіці відбулася просто революційна детінізація: рівень тіньової економіки знизився з 43% ВВП у 2014 році до 32% у 2021 році, напередодні війни (навіть був нетривалий рекордний мінімум у 2019 році – 28%). Як бачимо, під час пандемії рівень тіньової економіки збільшився на 4%. Тобто зростання тіньового сектору під час будь-яких криз (економічної, пандемії, війни) є закономірним та певною мірою логічним процесом.

Слід відзначити, що за передвоєнні роки рівень тіньової економіки, за оцінками Мінекономіки – значно скоротився, зменшувався до 27% у 2019 році, це збіглося зі скороченням перерозподілу через державні фінанси. Тінізація є закономірною відповіддю економіки на надмірний податковий тиск. Також важливим фактором природного зменшення частки тіньової економіки є економічне зростання як таке, що супроводжується підвищенням продуктивності праці в офіційному секторі та інших привабливих факторів легальної роботи. Але це стосується переважно повністю неофіційної діяльності. Водночас, наявність великого «тіньового сектору», з одного боку, не дозволяє зменшити номінальне податкове навантаження, а з іншого – спотворює умови конкуренції. І перше, і друге явище, своєю чергою, сприяють тінізації [1].

Важливо брати до уваги той факт, що структура тіньової економіки в Україні є нетиповою, відповідно до структури самої економіки. На відміну від більшості інших країн (окрім деяких країн СНД), в Україні переважна частина податкових надходжень втрачається через наймасштабніші інструменти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування, які масово застосовуються великими підприємствами, які мають значну частку у вітчизняній економіці і при цьому завдяки своїм неформальним зв'язкам мають великі можливості для уникання податків. Відповідно, механічне перенесення на український ґрунт досвіду інших країн у цьому питанні веде до не релевантних висновків та рекомендацій, які не сприяють ефективній боротьбі з тіньовою економікою.

Важливо зазначити, що частина схем пов'язані між собою, обсяги одних частково враховані у обсягах інших, тому загальні втрати бюджету від всіх схем будуть дещо меншими, ніж їх математична сума. Набір інструментів уникнення податків в Україні загалом не дуже відрізняється від інших країн. До стандартного набору зокрема належать: порушення митних правил і контрабанда; маніпуляції з митною вартістю товарів; перерваний транзит; схеми за допомогою поштових пересилань; «піджаки» («мурахи»); пряма контрабанда; розкрадання податку на додану вартість (ПДВ); незаконне відшкодування з бюджету під час експорту; фіктивне підприємництво (missing trader), зокрема «карусельні» схеми – підміна товару («скрутки»); контра факт; переміщення прибутку до «податкових гаваней» (офшорів), схеми тіньового ринку оренди землі; тіньові заробітні плати.

На даний момент Міністерство економіки оцінює рівень «тіні», виходячи з таких методик оцінки:

- за методом витрат населення (роздрібна торгівля);
- за електричним методом;
- за монетарним методом.

Жодна із зазначених методик не може бути абсолютно точною, тому в Мінекономіки розраховують агрегований показник (на жаль, публікацію цих показників, як і багатьох інших, призупинено з початком війни).

Якщо брати метод, який оцінює динаміку роздрібної торгівлі та реальних витрат населення на купівлю споживчих товарів, то логіка тут приблизно така: якщо офіційні торговельні обороти зростають швидше, ніж реальні доходи населення, то частину тіньових доходів і накопичень фізичні особи витрачають через легальний сектор економіки.

Так, у 2023 році роздрібний офіційний торговельний оборот фізичних осіб становив 1,8 трлн грн, збільшившись із 1,4 трлн грн у 2021 року на 30,5% у номінальному вираженні й на 15,4% з урахуванням інфляції. При цьому реальне зростання (за мінусом інфляції) доходів населення у 2023 році в офіційному сегменті становило 3,5%. Враховуючи, що динаміка трансфертів з-за кордону за зазначений період не збільшувалася, можна суто теоретично вважати, що легалізація через торгівлю зменшила тіньовий сектор більш як на 10%.

Електричний метод ґрунтується на припущенні, що реальне зростання ВВП супроводжується адекватним збільшенням споживання електроенергії (крім побутових споживачів). Якщо валовий продукт зростає швидше за споживання електроенергії, то частину приросту ВВП було забезпечено не реальним збільшенням обсягів виробництва, а виведенням із «тіні» певної частки кінцевого продукту при константі рівня енерговитрат двох порівнюваних періодів.

У 2022 році реальний ВВП у гривні скоротився на 28,8%, а в 2023 році – зріс на 5,3% (відновлювальне зростання на низькій статистичній базі порівняння). У 2021 році було вироблено 155 млрд кВт год. електроенергії, спожито 120 млрд (або 77%), решта – втрати, витрати в мережах тощо, нетто-

експорт становив 2 млрд кВт год. Таким чином, 2022-го виробництво впало до 115 млрд кВт год., споживання – до 90 млрд (78%), нетто-експорт – до 1 млрд. Скорочення виробництва становило 26%, а споживання – 25%. Це приблизно відповідає рівню падіння ВВП у 2022 році (до 29%).

Проте 2023 року спостерігаємо вже зовсім аномальну картину: виробництво електроенергії скоротилося до 105 млрд кВт год., споживання — до 85 млрд (81%). Було зафіксовано не експорт, а нетто-імпорт електроенергії на 0,4 млрд кВт год. У відносних величинах виробництво скоротилося на 9%, а споживання – на 6%. При цьому статистика визначила зростання ВВП на 5,3%.

Практично повна деіндустріалізація та залежність ВВП від сировинного агросектору, банківського та сектору послуг, де немає прямої залежності між зростанням виробництва та споживанням електроенергії. Плюс збільшення внеску у ВВП податкових надходжень. Усі ці сегменти економіки (крім агросектору) безпосередньо залежать від розміру зовнішньої допомоги: податки, фінанси та сектор послуг (включаючи торгівлю) тримаються на плаву завдяки зовнішній фінансовій допомозі. Із позитивних ефектів такої структурної трансформації можна назвати лише скорочення розриву між виробництвом і споживанням електроенергії: якщо 2021 року споживання становило 77% від виробництва, то у 2023 році – 81%. Тобто до 4% виробництва електроенергії, яка раніше зникала у вигляді втрат у мережах, зараз офіційно споживається. Це можна пояснити зниженням ринку «тіньової» електроенергії, до якого було залучено виробництво великих підприємств вітчизняних фінансово-промислових груп, які під час війни зупинилися або були зруйновані.

Таким чином, наша економіка стає менш енергоозброєною. Не менш енергоємною (що було б цілком позитивним явищем), а саме менш енергоозброєною. Але, знову-таки, суто теоретично електричний метод демонструє вплив на детінізацію на 5%.

Монетарний спосіб виходить із динаміки скорочення готівки в обігу відносно обсягу грошової маси. Якщо взяти це співвідношення за червень за період 2021–2024 років, то отримаємо таку динаміку у відсотках: 28% – у 2021 р., 29% – у 2022 р., 24% – 2023 р. і 23% – 2024 р. Тобто і з використанням вказаного методу маємо ознаку детінізації на рівні мінімум 5%, що збігається з даними, отриманими електричним і торговельним методами [2].

Війна та похідні від неї (енергокриза, мобілізація, міграція) вперше в нашій історії більше вдарили по тіньовій економіці, ніж по офіційній. Офіційна економіка тримається на бюджетниках, секторі оборони, підприємствах критичної інфраструктури і на державних замовленнях, підкріплених фінансуванням із зовнішніх джерел. Усі вони адаптуються до викликів війни краще і швидше.

Тіньовий сектор, натомість, страждає від падіння платоспроможного попиту серед основної маси своїх споживачів населення з низькими доходами, від логістичних проблем, для розв'язання яких немає достатнього ресурсу, від фінансових обмежень та зростаючих апетитів контролюючих органів, без опіки

яких жодна тіньова економіка не проіснувала б і місяця. Тож, попри те, що зазвичай під час кризи тіньова економіка суттєво зростає, нинішня війна вбиває навіть її. Наразі обсяг тіньової економіки України можна оцінити на рівні 25 – 30%.

Водночас 2022–2023 рр. проблема фіктивного підприємництва набула ще більшої актуальності через її масове використання у схемах експорту «чорного» зерна з України: одна з найпоширеніших схем експорту «чорного» зерна – це використання фіктивних підприємств, які оформлені на підставних осіб. Такі підприємства створюють для продажу зерна, яке придбане за готівку у фермерів, здебільшого за заниженою вартістю. А після того, як збіжжя залишає межі України, його перепродують кілька разів, і воно вже легально потрапляє до кінцевого споживача.

Одним з найпоширеніших методів «чорного» експорту зерна є використання ризикових підприємств. Вони заздалегідь створюються для експорту необлікованого зерна, що придбане за готівку. Ці компанії не подають документи про походження зерна або декларують у митних деклараціях удаваних виробників. Після того, як зерно залишає межі України, його перепродують кілька разів і воно вже легально потрапляє до кінцевого покупця. В результаті валютна виручка не повертається до України, а бюджет не отримує надходжень, оскільки компанії-експортери є фіктивними. Зазвичай кінцевим покупцем зерна є компанія-нерезидент, яка передає кошти за товар іншому нерезиденту, пов'язаному з українським експортером. Також існує схема, в якій валюта перераховується на розрахункові рахунки нерезидента, який потім закуповує товар, наприклад, у Китаї, та імпортує до України, щоб потім реалізувати його за готівку та продати іншим підприємствам податковий кредит.

Як свідчать отримані дані, розмір проблеми контрабанди та ступеня реагування на неї профільного державного органу, зокрема реальної компенсації втрат бюджету, є незіставними. Тому констатуємо факт значною мірою втрати контролю державою над українським «фіскальним» кордоном. Утім, у 2024 році є підстави для зламу вкрай негативної ситуації (прийнято Закон про перезавантаження, почав діяти Закон про криміналізацію контрабанди підакцизних товарів, а також недостовірного декларування товарів, у серпні 2023 року в контролюючих органах створено робочі групи (так званого «спільного робочого кабінету»), якими виявлено 596 ризикових суб'єктів ЗЕД, що здійснювали імпорт товарів із застосуванням вищевказаних схем мінімізації податків та/або із накопиченням значних залишків нереалізованої імпортової продукції за відсутності власних чи орендованих місць її зберігання, упереджено розповсюдження ризикового податкового кредиту з ПДВ на загальну суму 9,9 млрд грн [3].

Існують альтернативні офіційні дані, які фіксують ще більші втрати бюджету від прогалин у законодавстві, неефективності роботи митних органів і контрабанди в Україні на суму до 300 млрд грн на рік. Також маємо оцінки

керівництва податкового та митного Комітету ВРУ, згідно з якими втрати від митних схем становлять від 120 млрд грн на рік.

Для подолання цих наслідків необхідно:

- оскільки реформа митної служби у 2019–2023 рр. не відбулася, потрібно перезапустити відомство;
- більшість схем контрабанди мають документарний характер, тобто можливі лише за однієї умови – змови платників податків, митників, прикордонників і представників правоохоронних органів (контрабанда невіддільна від корупції), тому надзвичайно важливо неухильно виконувати Антикорупційну програму Державної митної служби України на 2023–2025 рр.;
- посилення інформаційного та аналітичного складників діяльності митниці через поетапне налагодження обміну митною інформацією з усіма країнами – сусідами та торговельними партнерами України;
- покращення технічного забезпечення митних органів (прилади спостереження, обладнання сканерами пунктів пропуску на кордонах).

Тютюнову галузь унаслідок війни спіткало вагоме зменшення виробництва (до квітня 2022 р. не працювали київська фабрика «Імперіал Тобакко» та виробництво «Бритіш Американ Тобакко» в Прилуках, не працює харківська фабрика «Філіп Морріс Україна»), проблеми з логістикою та частково дефіцитом палива, зокрема у зв'язку з переорієнтацією на імпорту продукції, та втрата майже кожного третього споживача – кількість курців звичайних сигарет з урахуванням зменшення населення та інших негативних чинників знизилася одразу на 30% (до 3,91 млн осіб 2022 р. та до 3,7 млн осіб 2023 р.). Що більше, держава під час війни відмовилася знижувати податки для галузі, проте спромоглася (задля уникнення жорсткого дефіциту) надати дозвіл на імпорту тютюнових виробів у пачках з іноземним маркуванням. Це прогнозовано призвело до подальшого зростання частки нелегальної тютюнової продукції на українському ринку в 2022–2023 рр. до історичних максимумів, відповідно 20,1% та 19% – тобто кожна п'ята пачка сигарет нелегальна.

Таблиця 1

Частка нелегальної тютюнової продукції у 2023 році в Україні [4]

Обсяг торгівлі (млрд грн)	114,42
Ставка (грн/шт.)	2,09712
Обсяг торгівлі (млрд шт.)	54 558 489 662
Питома вага сигарет у виторгу за вартістю (%)	48
Обсяг виторгу сигарет (шт.)	26 460 867 486
Споживання (шт.)	32 578 143 815
Відхилення (шт.)	6 117 276 329
Частка «тіньової економіки»	19

Якщо перевести отримані дані в податкові збори, отримуємо орієнтовні втрати бюджету – 2023, що сумарно сягнули 17–20 млрд грн. Водночас восени минулого року була створена та активно працює урядова міжвідомча робоча група для активізації роботи з детінізації ринку підакцизних товарів, зокрема тютюнових виробів, алкогольних напоїв тощо.

Принаймні досвід ЄС свідчить, що тіньовий ринок збільшується, якщо ставки акцизів зростають надто швидко та є неоптимальними³³, а держава не спроможна охопити негативні процеси своїм контролем (слабка інституційна спроможність контролюючих і правоохоронних органів). Однак показники тіньового ринку для постсоціалістичних країн, що прагнули вступу до ЄС, на максимумі сягали у Болгарії 30,7% (2010 р.), Латвії – 37%, у Литві – 47% (2009 р.). А отже, пікові значення тіньового ринку тютюну в Україні, імовірно, ще не пройдено.

Варто зазначити, що ринок пального 2022 р. пережив кардинальну логістичну трансформацію через втрату та подальше заміщення магістральних джерел постачання (2021 р. 62% дизпалива і 50% бензину надходило з РФ та Білорусі, наразі постачання відбувається з понад десяти країн світу, зокрема через Польщу, Румунію, Литву, Словаччину, Грецію, Туреччину, США та Індію. Важливим негативним чинником минулого року та початку поточного стала блокада руху вантажівок польськими перевізниками та фермерами, яка призвела до ще однієї масштабної зміни логістичних коридорів (в основному з Польщі на Румунію та Словаччину, що призвело до зростання логістичного плеча, наразі виникла загроза повернення таких блокувань). Логістика та зберігання (єдиний у країні працюючий Кременчуцький нафтопереробний завод знищено, як і більшість нафтобаз в Україні) фактично тримається «на колесах». Український бізнес за останні два роки створив потужну армію бензо- та газовозів (за наявними даними, майже 7 тис. цистерн), активно працює залізниця. Загалом, незважаючи на поступове відновлення, 2023 рік порівняно з 2021 роком показав втрату в секторі бензинів у розмірі 16% споживання, дизельне пальне – 17%, скраплений газ – 34%.

Отже, економічні реформи, спрямовані на детінізацію, підвищення ефективності державних видатків і створення сприятливого інвестиційного клімату, є більш стабільним і перспективним шляхом для України з погляду як довгострокової стратегії, так і короткострокових потреб.

Список використаних джерел:

1. У Мінекономіки підраховали, яка частина української економіки перебуває «в тіні». URL: <https://news.finance.ua/ua/fond-derzhmayna-vystavyv-na-prodazh-hotel-kozac-kyu-roztashovanyu-v-centri-kyyeva>
2. Куц О. Якими є розмір тіньової економіки України та її вплив на наш розвиток. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/jakimi-je-rozmir-tinovoji-ekonomiki-ukrajini-ta-jiji-vpliv-na-nash-rozvitok.html>
3. Офіційний сайт Державної податкової служби України. URL: <https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/>
4. Визначення тіньової частки у підакцизних товарах та її динаміки у 2023–2024. URL: <https://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/209-tinova-chastkf-pidaktsyzki-2023>